

Folytatjuk napjaink magyar közgazdasági gondolkodásának leltáráról szóló sorozatunkat. Az alábbi írások – a májusi számban közlöttétől eltérően – nem a Nyugat szellemi kínálatával és nem is elsősorban a „magas” elmélet hazai teljesítményeivel foglalkoznak. Ehelyett a közgazdasági gondolkodásnak azokat a „középszintű”, gazdaságpolitika-közeli összetevőit veszik sorra, melyek már 1989 előtt is okoztak némi meglepetést, amikor a párhaterozatokból, polgazdkönyvekből, esetleg néhány reformközgazdász műveiből igyekeztünk következtetni az ökonómia magyarországi állapotára.

Tardos Márton

Gondolatok a posztkommunista transzformáció és a közgazdaságtudomány kapcsolatáról

Mit is nyújt a közgazdaságtudomány?

A közgazdaságtudomány tárgyát Samuelson jól definiálja, amikor kimondja, hogy „az a tudomány, amely azt tanulmányozza, hogy az egyének és a társadalom hogyan *választanak* ... különféle javak előállításához alternatív módon használható *szűkös* termelési erőforrások” ... közül, és ... „hogyan osztják el a javakat a társadalom egyénei és csoportjai között a jelenlegi vagy jövőbeli fogyasztás céljára ...”, és ezt kiegészíti azzal is, hogy a közgazdaságtan „elemzi az erőforrás-allokáció megjavításának költségeit és hasznait”. (Samuelson [1976] 60. o.) Mindehhez hozzátehetjük Popper gondolataira támaszkodva, hogy az e tárgykörben elvégzett elemző munka csak akkor érdemli meg, hogy tudományos tevékenységnek minősüljön, ha azt is garantálja, hogy az elemzés során kapott eredményeket a kutatók olyan tételekbe foglalják, amelyek kitehetők a tapasztalatok próbájának (Popper [1935]).

A 20. század végén a fenti feladatokkal küszködő közgazdaságtudomány sok egymással versenyben lévő iskola együttese. Az iskolák alapjában a magántulajdonon nyugvó piacgazdaság feltételei közt működő világ néhány fontos problémájára keresnek feleletet. A tudomány a tapasztalatok feldolgozásából indul ki, és ezekből olyan általánosított következtetésekre kíván jutni, amelyek mind a prognózisok készítésére, mind a gazdaságpolitikai döntések¹ előkészítésére alkalmasak.

A különböző közgazdasági irányzatok állításainak tételszerű megfogalmazásai, illetve ezek bizonyításai annak ellenére gyenge lábakon állnak, hogy közismert, a közgazdaságtudomány a társadalomtudományok legkeményebb (matematikai modelleket használni képes) ága. Olyan modellek felállítására ugyanis, amelyek biztosítják, hogy egyértelmű, unicitással rendelkező következtetések adódjanak, erős absztrakciót követel, amely tény

¹ Gazdaságpolitikai döntéseken a gazdasági törvényalkotást, a kormányzati, elsősorban monetáris és fiskális politikai döntéseket, valamint az ágazati (ipari, mezőgazdasági stb.) foglalkoztatási, területfejlesztési döntéseket is értem.

egyesek rosszindulatúan fogalmazva úgy jellemezhetnek, hogy az elméletek nem tudják nélkülözni valóságidegen feltételezések elfogadását. A kutatók, amikor eredményeik egyértelműségét kívánják bizonyítani, azt tapasztalják, hogy a gazdaság valós, összetett folyamatainak megfigyelésére csak korlátozott lehetőségeik vannak. Mind a statisztikai mintavétel, mind az elemzési időszak hosszának megválasztása a statisztika érvényes játékszabályainak gondos betartása mellett is elkerülhetetlenül sok bizonytalansági tényezőt visz be az igazolásba. Ha azonban a kutatók az absztrakcióval és a mintavételel járó bizonytalanságokat vállalják, akkor elbizonytalanítják az elmélet gazdasági gyakorlat számára megfogalmazott üzenetét.

A fentiek miatt a közgazdaságtudományban sok esetben nem tudjuk egyértelműen megkülönböztetni az ok és okozati összefüggéseket az együttmozgástól. Ez többek között abban is tükröződik, hogy a modellek előrejelző ereje nem túl nagy, és a gazdasági változásokat befolyásoló politikai döntésekre vonatkozó útmutatásaik még inkább erőtleneek. Véleményem szerint ebből következik az a Samuelsontól származó állítás, hogy a gazdaságpolitika inkább művészet, mint tudomány (*Samuelson* [1976] 74. o.). Az elmondottakból egyértelműen következik az a sajnálatos tény, hogy a közgazdasági elméletek képviselői közötti viták nem nélkülözik a meggyőződésen, hiten nyugvó érveket még akkor is, ha az érvek mögött tudományosnak tekintett magyarázatok is állnak. A közgazdasági vitákban való állásfoglalás tehát az esetek nem kis részében világnézeti indíttatású.

A helyzetre mi sem jellemzőbb, mint az a posztkommunista transzformáció időszakában szinte provokatívnak tűnő példa, hogy a piacgazdaság belső logikájára épülő általános egyensúlyelméleti konstrukciók majd mindegyike a központi irányítású – tehát piaci viszonyokat tagadó – gazdaság feltételei között is alkalmazható a központi tervgazdálkodás pozitív lehetőségeit és mozgásterét kihasználni kívánó kutatók tudományosnak minősített munkái szerint. Ezt a kutatók úgy tudták elérni, hogy új absztrakciókat alkalmaztak, a legtöbb esetben fokozva a modellek valóságidegen természetét. Annak bizonyítása azonban, hogy e modellek és a valóság ellentmondásai hogyan hatottak a következtetésekre, elmaradt. Sőt a számítógépipar és a szoftverek fejlődésével a Pareto–Barone-féle egyenletrendszerek optimális megoldásainak (*Barone* [1935]) gyakorlati alkalmazásáról is lehetett tanulmányokat írni a közgazdasági elmélet keretében (*Kantorovics* [1959], *Simon–Kondor* [1963], *Simon* [1969]).

A közgazdaságtudomány és a posztkommunista átalakulás szempontjából a fentiekkel összefügg, ám az előbbieknél sokkal relevánsabb az a probléma, hogy mit állít a közgazdasági elmélet az állam gazdasági szerepéről. Véleményem szerint ugyanis nyitottak a viták arról, hogy mi is az állam gazdasági szerepe a piacgazdaságban, és még inkább arról, hogy milyen állami intervenciók tekinthetők kívánatosnak a fejlődő és különösen az alacsony fejlettségi állapotból kitörni vágyó országok esetében.

Közgazdasági gondolatok a szocialista gazdaság reformidőszakában

A Szovjetunió által uralt régióban dolgozó és a régióval foglalkozó – „szabad világban” élő – közgazdászok körében általános volt az a felismerés, hogy a kommunista diktatúra államosításon és nagyszövetkezeti tulajdonon nyugvó központi tervgazdasága nemcsak nem vezet el a kommunista hatalmat legitimáló ideológia által megfogalmazott célokhoz, a pénz- és árukapcsolatok elhalásához, a gazdasági racionalitás és az egyenlőség világához, hanem hatékonysági szempontból nem is versenyképes a piacgazdaságokkal.

A speciális kérdés, amelyre a közgazdászok a szocialista gazdaságban választ kerestek az volt, hogy miként lehet a hatékonyabb gazdálkodáshoz, a gazdasági egységek (välla-

latok) profitorientáltságához (tőkehozadék-érdekeltségéhez) kedvező feltételeket teremteni.

Kiindulási pontunk a diktatúra részleges elfogadásának kényszere miatt az az indokolt-nak tűnő, de a történelmi változások hatására tévesnek bizonyult felismerés volt, hogy a totális államosítás és szövetkezetesítés irreverzibilis folyamat, amit csak módosítani lehet. A széles körű és gyors privatizáció ellen akkor áthághatatlanak tűnő tilalmakon túl az az érv is szólt, hogy nem látszott valószínűnek, hogy a diktatúra enyhülését vagy leépülését – azaz a politikai szabadságot – a társadalom általános privatizálásra – azaz a közösségi tulajdon megszüntetésére – fogja felhasználni, ami elkerülhetetlenül gyors jövedelem differenciálódáshoz és egyesek hirtelen meggazdagodásához vezet. Olyan megoldásokat kerestünk, amelyek lépésről lépésre vezetnek el a nyugati világban szokásos „vegyes” gazdaság általános keretei közé.

Valamennyi további reformközgazdasági gondolat lényegében azonos volt azokkal a kérdésekkel, amelyekkel a piacközgazdasági feltételeket elemző közgazdaságtudomány is foglalkozik, és amelyek nagy részében a különböző közgazdasági iskolák nézetei nincsenek összhangban egymással:

- előfeltételek teremtetése a gazdasági növekedéshez, illetve a növekedés felgyorsításához,

- a lakosság hány százalékát és milyen ágazati rendszerben célszerű foglalkoztatni,

- a központi költségvetés újraelosztó szerepének optimalizálása, ami részben adózási és pénzügytechnikai probléma, részben a nemzetgazdasági és költségvetési egyensúly keresését jelenti,

- a nemzeti valuta értékállandóságának és a valutaárfolyam meghatározásának célszerű módszerei.

Közgazdasági gondolatok a szocialista rendszer összeomlása után

A szovjet szuperhatalom 1989–1990-ben – mint ismeretes – mindenki számára váratlanul összeomlott, és ez egyik napról a másikra alapvető változást hozott Kelet- és Közép-Európa gazdasági feltételeiben. A diktatórikus államhatalom – függetlenül attól, hogy korábban durvább vagy puhább formában működött – hirtelen megszűnt. A vasfüggöny, amely a Szovjetunió által uralt régió politikai elszigetelését szolgálta, leomlott. Ez elkerülhetetlenül magával hozta az import és az árak liberalizálását. A szuperhatalmi helyzet megszűnésének következményeként a katonai megrendelések is jelentősen csökkentek. Mindez a régió világpiaci versenyfeltételekhez korábban alkalmazkodásra nem kényszerült termelési szerkezetének részleges összeomlását, jövedelemtermelő képességének piaci feltételek között korábban sehol sem tapasztalt leomlását eredményezte.

A rendszerváltás után ugyanis a hatalmat parlamentáris eszközökkel gyakorló, a korábbi izolációs politikáról lemondani szándékozó és gyenge hatalmi pozíciókkal rendelkező kormányoknak akarva, akaratlanul liberalizálni kellett. A gazdasági tevékenységek visszaesésével járó jövedelemcsökkenés társadalomra gyakorolt nyomasztó hatását csak fokozta, hogy az összeomlás előtti jövedelem-színvonal sem volt arányban a termelés hatékonyságával. A fentiek együttes hatására a rendszerváltás során az új kormányzatok a kieső jövedelmeket nem pótolhatták eredményesen a katonai kiadások csökkentésével, mivel a hadiipari potenciál más célokra alig volt használható.

A szocialista rendszer összeomlása ugyanis olyankor következett be, amikor a társadalmi viszonyokat már nem a szocialista hatalomátvétel „*Sturm und Drang*” periódusában kialakult fogyasztáscsökkentő politika jellemezte. A szocialista diktatúra utolsó évtizedében a lakossági fogyasztás a termelés jövedelemtermelő színvonalához képest túlmé-

retezett volt. A diktatúra a nyolcvanas években a lakosság látens elégedetlenségére a fogyasztás gazdaságilag megalapozatlan növelésével reagált, miközben a szuperhatalmak katonai kiadások terén kibontakozó versenyében sem akart lemaradni. Az ellentmondó helyzet feloldására a korábban befektetett tőke amortizációjának elhalasztásával és az állam eladósodásával felelt.

A szovjet hatalom összeomlása a régió országaiban sohasem látott gazdasági visszaesést okozott. A visszaesés drasztikus mértéke tehát a tőkeszerkezet rossz állapotán túl elsősorban annak a következménye, hogy az ún. szocializmus időszakában végrehajtott beruházások nem kis részben olyan termelő- és szolgáltatókapacitásokat hoztak létre, amelyek csak a régió izolált viszonyai között voltak működőképeseek.

Az átalakuló gazdaságok kiinduló helyzetét tehát az örökölt egyensúlyhiány és a jövedelemtermelés drasztikus hanyatlása jellemzi. A jelentkező problémákat tovább növeli, hogy a kialakult politikai helyzet a dominánsan állami kézben lévő működőtőke gyors privatizálását követeli meg. A magántulajdonra való áttérés hasznos, és a hatékonyságot hosszú távon egyértelműen növelő folyamata viszont az átmeneti időszakban nem kevés, a hatékonyság javulását is fékező társadalmi feszültséget okoz. Ez a kedvezőtlen állapot nagymértékben megkeseríti az állampolgárok számára a gyöngye hatékonyságú központi gazdaságból a hatékony piacgazdaságba való – különben ígéretes – átmenet útját.

Az ilyen körülmények közt zajló társadalmi és gazdasági átalakulás során a következő két legfontosabb, a transzformációval közvetlenül összefüggő feladat vár megoldásra:

a) Általános érvényű tulajdonreformot – széles körű privatizációt – kell végrehajtani, amely során el kell dönteni a következő kérdéseket:

- ki legyen az új tulajdonos (reprivatizáció, kárpótlás, munkavállalói részvénytulajdon, állampolgári részvénytulajdon, kuponos privatizáció, bel- és külföldi vevő);
- milyen gyors legyen a privatizáció, és a bizonytalan időtartamú átmenet időszakában hogyan gyakorolja az állam a tulajdonosi jogait;
- mire terjedjen ki a privatizáció; érintse-e a közszolgáltató üzemeket is;
- hogyan lehet a gomba módra fejlődő magángazdaság kialakulását a nemzetgazdasági hatékonysággal összhangba hozni?

b) Hogyan hajtsák végre a túlméretezett állam tevékenységének jelentős mérséklését?

Közismert, hogy az ún. szocialista viszonyok között az állami költségvetés nemcsak a termelést és kereskedelmet befolyásolta támogatásokkal, hanem jórészt a költségvetési újraelosztási csatornákon keresztül meghatározta a társadalom jövedelemviszonyait is. A társadalom tehát egyrészt áldozata a jövedelmek túlzott mértékű központosításának, másrészt azonban haszonélvezője is. Hiszen az adókból és a kötelező járulékokból fedezte és fedezi a rendszer az oktatást, az egészségügyet, a nyugdíjakat, a szociális ellátást. Az adók és járulékok csökkentése változatlan és a korábban már elért jövedelemszintnél alacsonyabb jövedelemtermelés mellett automatikusan a már megszokott ellátások csökkentését is eredményezi.

A fenti két kiemelkedő feladat végrehajtásának van egy fontos – sokak figyelmét elkerülő – sajátossága. Mindkettő a túlsúlyos állam leépítését szolgálja, amit magának a visszaszoruló államnak kell végrehajtania. Ráadásul a sikeres átalakulás is hallatlanul nagy áldozatokat követel a lakosságtól. Az áldozatok még a volt NDK-ban sem jelentéktelenek, ahol pedig a régi szövetségi tartományok pénzügyileg nagyvonalúan támogatják az újakat. Ennek ellenére a társadalmi átalakulással kapcsolatos elégedetlenség a volt NDK állampolgárai között is jelentős. Azokban az országokban, ahol hasonló külső támogatásra nem lehet számítani – akár indokoltnak és ésszerűnek tartjuk ezt, akár nem – az állampolgároknak még nagyobb áldozatokat kell vállalniuk. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy nem csekély a társadalmi elégedetlenség a régióban. Másrészt tudomásul kell venni azt is, hogy a gazdasági szempontból valóban hatékony kapitalizmus nem eszmé-

nyi társadalom. A kapitalizmusra is legfeljebb az igaz, amit Churchill a parlamentáris demokráciáról állított, azaz „a legrosszabb, kivéve minden más létezőt”. Nem vitatható továbbá az sem, hogy a kapitalizmus távolsága az eszményi rendszertől kialakulásának vad időszakában, így a posztkommunista átalakulás éveiben is még nagyobb, mint általában.

A fentiek ellenére sem kétséges hogy a posztkommunizmus sajátos válságából csak azok az országok fognak az állampolgáraik igényeinek megfelelő megoldást találni, amelyek nemcsak a gazdasági visszaesés folyamatát állítják meg, hanem a fejlett ipari országoktól való jelentős és egyelőre még növekvő elmaradást is mérséklük. A közgazdák között közel teljes körű egyetértés van abban, hogy e cél elérése érdekében – összhangban az általános egyensúlyelmélet állításaival – olyan gazdaságpolitikát kell folytatni, amely

- a lakosság nagyfokú megtakarítására és az ebből származó befektetésekre épít, valamint egyidejűleg vonzerőt gyakorol a külföldi tőkebefektetésekre is;

- ahol az árfolyam-politika az export- és importhelyettesítő teljesítményeket erőteljesen ösztönzi;

- végül, ahol az államháztartás kiadásai és bevételei lényegüket tekintve összhangban vannak.

Véleményem szerint egyértelmű, hogy csupán ennek a stratégiának a sikeres végrehajtása vezetheti el a közép-kelet-európai társadalmakat a szocialista központi tervgazdálkodás bukása után az általuk évtizedekkel ezelőtt elhagyott kapitalizmusba. A fentiekkel jellemzett transzformáció nem a Közép-Kelet-Európát nyomorba sújtani akarók által kényszerített átmenet, hanem a felemelkedés egyedül lehetséges útja, amelynek fő vonalaiban a különböző közgazdasági iskolák képviselői egyetértenek.

A piacgazdaságok viszonyaival foglalkozó közgazdaságtudomány különböző iskolái e transzformációs feladatok részleteinek megoldására azonban nem képesek összefüggő iránymutatást adni. A válság mélysége és a feladatok sajátossága azt követeli, hogy a régióban a társadalom a megoldást a próbálkozások és tévedések módszerével keresse. Az útkeresés egyszerre követeli meg, hogy a gazdaságpolitika ne ütközzön élesen társadalmi ellenállásba, és a nemzetközi tőkepiac által elfogadható egyensúlyi feltételeknek is megfeleljen. Sikeres rendszerváltás ugyanis nem képzelhető el sem a lakosság aktív közreműködése, sem a nemzetközi tőkepiac aktív befektetői és hitelezői részvétele nélkül.

E követelmények azt jelentik, hogy az átalakulást irányító gazdaságpolitika még sokkal inkább tekinthető művészetnek, mint ahogy azt Samuelson a piacgazdaság gazdaságpolitikájáról állította. Véleményem szerint csak a „*trial és error*” módszere alapján lehet feleletet találni olyan kérdésekre, mint amilyen a sokterápia és a gradualitás ellentmondása, a privatizáció lassabb vagy gyorsabb üteme, a privatizáció terjedelme, az állami jóléti szolgáltatások mértéke, az adósságok kezelése és sok hasonló probléma. A közgazdák közti véleménykülönbségekre nem annyira a megalapozott, tudományos nézetkülönbségek a jellemzők, mint inkább az, hogy vágyaik és a realitások közti szakadékot hogyan ítélik meg. Erre jellemzők a hitelezők nagyvonalúságának, a lakosság teherbíró-képességének, a vállalkozói szektor keresleti változásokra való alkalmazkodásának megítélésében mutatkozó különbségek, amit aztán az is fűszerez, hogy a tudományt hogyan akarják felhasználni ellenzéki vagy kormánypárti oldalon a választópolgárok bizalmának elnyerésére.

A rendszerváltás részleteire vonatkozó általános érvényű és unicitással rendelkező elméleti tételek hiányáról szóló megállapításból és az eltérő véleményeket indokló egyéb tényezőkből azonban természetesen nem következik, hogy a változtatás egyes részleteit illetően a közép-kelet-európai politika nem tanulhat sokat, sőt nem kell hogy sokat tanul-

jon a vezető piacgazdaságok tradícióiból és a közgazdaságtudománynak az eltérő nemzeti tapasztalatokat elemző feltáró munkáiból.

Egyértelmű javaslatokat fogalmaz meg a fiskális és monetáris elmélet az adóztatás ésszerű struktúrájáról, a költségvetési kiadások ellenőrzéséről, a gazdaság jogi szabályozásának módjáról, sőt még a privatizáció végrehajtásáról is. Ezeknek a hasznos útmutatásoknak az „itt és most” alkalmazása okoz az átalakuló országokban valóságos nehézséget, ami azt jelenti, hogy ebben a vonatkozásban is, mint általában, az ördög a részletekben lakozik.

Hivatkozások

- SAMUELSON, P.A [1976]: Közgazdaságtan, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
 POPPER, K. [1935].: Logik der Forschung, J. Springer, Wien.
 BARONE, E. [1935]: The Ministry of Production in the Collectivist State in Collectivist Economic Planning. (Szerk: Hayek, F. A.) Routledge, London.
 KANTOROVICS, L.V. [1959]: Ekonomiceszkij raszcsot nailuscevo iszpolzovanyija reszurszov. Izd. AN SZSZSZR, Moszkva.
 SIMON GYÖRGY–KONDOR GYÖRGY [1963]: A gazdasági optimumszámítások problémái Kantorovics és Novozsilov műveiben. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, 2.sz.
 SIMON GYÖRGY [1969]: Optimális tervezés reflektorprogramozással. Gazdasági fejlődés és tervezés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Mihályi Péter

Kölcsönvett gondolatok, avagy adalékok a posztoszocialista privatizáció elméletéhez

Vissza a tulajdonhoz!

A marxista politikai gazdaságtanon nevelkedett kelet-európai közgazdászok számára a tulajdonlás, a tulajdonosi jogosítványok birtoklása mindig is az elméleti örökség középpontjában álló dogma volt. A hetvenes évek nyugati közgazdaságtanába elemi erővel betörő, a Pejovich [1992] nevéhez fűződő „Does ownership matter?” kezdetű kérdéssorozat számukra éppen ezért nem jelenthetett revelációt, és nem provokált különösebb vitát sem. Inkább azt mondhatnánk, hogy egy magára valamit adó keleti közgazdász – függetlenül attól, hogy magát igaz marxistának vagy reformernek vallotta – önelégült mosollyal vette tudomásul, hogy a Nyugat ismét felfedezte azt, amit „mi mindig is tudunk”. „Hát persze, hogy fontos, ki a tulajdonos.” Az már más lapra tartozik, hogy a helyesen feltett kérdésre, a dogmatikus kelet-európai közgazdák a valóság tényeinek félreértelmezésével adták meg a maguk jól ismert válaszát az állami tulajdon felsőbbrendűségéről. A reformerek pedig önmagukat megerőszakolva, leginkább arról beszéltek, hogy

a magántulajdonnak is teret kell kapnia a gazdaság bizonyos szegmentumaiban. A magántulajdon felsőbbrendűsége tabunak számított.¹

Ez a kérdéskör nyilvánvalóan összefügg egy másik dimenzióban meghúzódó kelet-nyugati schismával. A marxista politikai gazdaságtan – részben elvi alapon, részben a felkészületlenség okán – mindig is *makro*ökonómiai természetű volt. Az állami tulajdon felsőbbrendűségéről szóló tétel is így volt értendő. A tervgazdaság piaczgazdasággal szembeni fölényét a tankönyvek nem a reprezentatív vállalat profittermelő képességének maximalizálásából vezették le, hanem a népgazdaság tervszerű és arányos fejlődésének tételéből. Ezzel a szemlélettel jól láthatóan ütközött a nyugati közgazdaságtan *mikro*ökonómiai megközelítése, mely a reprezentatív vállalat hatékonyságát a többi vállalattal folytatott piaci verseny keretei között tárgyalta, s amelyben a hatvanas évek végéig hangsúlyos módon valóban nem vetődött fel az a kérdés, hogy a hatékonyság függ a tulajdonlás formáitól. Persze ennek a megközelítésnek is volt helye az elméletben („*market failure*”, „*externalities*”) – de nem ez volt a meghatározó.

A privatizáció mint világjelenség

Ha kormányokhoz és politikai személyiségekhez próbáljuk kötni a privatizációs gondolat futótűzszerű terjedését, akkor nem tévedhetünk nagyot, ha *Thatcher* és *Reagan* nevére hivatkozunk. Ők fogalmazták meg először kormány szintű cselekvéssorozat beindításához szükséges lendülettel az állami tulajdon leépítésének fontosságát, s megnyitva a politikai vitát, lehetőséget teremtettek a privatizáció posztkeynesiánus és posztoszocialista terminológiájának kiérlelődésére. A kelet-nyugati ideológiai szembenállás nem a konvergencia útján szűnt meg. A váltás nem úgy ment végbe, hogy a két oldal egyidejűleg dobta sutba avítottá vált eszméit és szófordulatait. Éppen ellenkezőleg: az angolszász dominanciájú közgazdasági elmélet *Thatcher* és *Reagan* támogatásával egyre ideológikusabbá vált. A nyolcvanas években a viták nem tompultak, hanem éleződtek, s végül – kis túlzással megfogalmazva – a Nyugat egy huszáros rohammal bevette a marxisták dűledező végvárait.

Ettől a pillanattól kezdve a privatizáció ügye Keleten és Nyugaton – valamint az egykoron „harmadik világnak” nevezett országcsoportban – hirtelen a közgazdasági gondolkodás középpontjába került, s – éppen a fentiekben bemutatott, marxista hagyományokban gyökerező fogadókészség miatt – mint kés a vajban, úgy haladt előre. Ettől kezdve saját önbecsülésére valamit is adó közgazda Londonban, Moszkvában vagy Lagosban már nem vonhatta kétségbe, hogy privatizálni *kell*. A viták mindenütt a módozatokon és a mértékeken folytak.

Alapmodellek

Az elvonatkoztatásnak ezen a szintjén jogosnak tűnik, ha a privatizációt világjelenségként kezeljük. Vannak azonban olyan elemei is ennek a folyamatnak, amelyek csak a posztoszocialista privatizáció keretei között értelmezhetők, vagy ott válnak számottevővé. Közismert tény, hogy az állami tulajdonlás minden más formát kizáró módon csak az egykori szocialista országokban jutott érvényre – Nyugaton és a harmadik világban a

¹ A mából visszatekintve érdemes elmerengni azon, hogy a hatvanas és hetvenes évek egyetlen radikálisan gondolkozó, író és nyilatkozó magyar közgazdásza, *Liska Tibor* éppenséggel nem fogadta el a magántulajdon felsőbbrendűségét. Ő egy új tulajdonformával kísérletezett, amely hite szerint jobb lett volna minden addig ismert tulajdonosi formánál.

termőföld, a lakóépületekben megtestesülő ingatlanvagyon, valamint a kiskereskedelmi szolgáltatások általában magántulajdonban maradtak. Ebből következően a föld, a lakás-vagyon és a kiskereskedelmi hálózat privatizálása csak a posztoszocialista országokban feladat. Ez igen fontos kérdéskör, de nem tárgya további fejtegetéseinknek.

Reprivatizáció

Az államosított javak visszaadása az „eredeti”, „jogos” tulajdonosoknak – mint kézenfekvő megoldás – csak Kelet-Európában merült fel, de itt azután mindenütt. Legelfogadottabbá a volt NDK területén, valamint a Cseh és Szlovák Köztársaságban vált ez a módszer, a legkevésbé talán Lengyelországot érintette ez a szemlélet. Nyilvánvaló, hogy a római jogfelfogás szemléletét valló európai jogrendszerek számára a „törvénytelen” állapotok megszüntetésének a visszamenőleges hatálytalánítás felel meg leginkább. A gyakorlatban persze ez a gondolatmenet valahol mindenütt megbicsaklott: a volt NDK-ban a szovjet megszállás alatti államosítások nem minősültek „törvénytelennek” (akit tehát ekkor ért a kár, az nem kaphatta vissza vagyonát), Csehországban a szudétanémetek vagyonának államosításáról mondatott ki 1990-ben, hogy azon nincs mit visszavonni. Magyarországon pedig – mint ismeretes – a reprivatizáció alapján véve csak az önkormányzatokat és az egyházakat érintette kedvezően. Magánszemélyek vagy vállalkozások semmilyen formában nem kaphatták vissza az 1945 tájt elkobzott vagyont.

A volt Szovjetunió területén sehol sem emelték elvi piederstálra a reprivatizációs modellt. Ennek részben elvi, részben gyakorlati okai lehetnek. Az elvi okot ott kell keresni, hogy a jogászai gondolkodás gyökerei a szovjet utódállamokban vélhetően sokkal gyengébbek, mint Kelet-Európában. A praktikus okokat pedig abban, hogy 70 év után sokkal nehezebb visszaállítani az eredeti tulajdonosi struktúrát. (Ezzel együtt valószínűnek tartom – bár konkrét ismereteim e tárgykörben nincsenek –, hogy a FÁK keleti államaiban a mindennapok során vélhetően érvényesült az „ősi juss” elve. Ami körülbelül azt jelentheti, hogy a forradalom előtti törzsi viszonyok, ha áttételes módon is, de ma is befolyásolják a tulajdoni ártrendeződést.)

Egyedi értékesítés

Minden ellenkező híreszteléssel szemben ma már jól látható, hogy minden posztoszocialista privatizáció jelentős szerepet kínál az egyedi tranzakcióknak, amikor is az állam nevében eljáró szervezet eseti adásvételi szerződés útján, társaságonként, a részvények, illetve üzletrészek 100 százalékát vagy legalábbis a kontrollt jelentő többséget értékesíti.

Lényeges és sokszor nem kellőképpen végiggondolt sajátossága ennek a modellnek, hogy ilyenkor a tranzakció sémája az

$$x \text{ darab részvény} = y \text{ mennyiségű készpénz}$$

csere. A Nyugaton bevett, „normális” üzleti tranzakciók sorába ez a modell a *merger & acquisition* néven illeszthető be: *A* társaság megállapodás szerinti áron felvásárolja *B* társaság részvényeit. Ennek a módszernek óriási szakirodalma van, s tanácsadók tízezrei űzik ezt az ipart Béctől New Yorkig. Kiinduló pontja ennek a modellnek, hogy a részvények a társasági jog szellemében együttesen testesítik meg a társaság minden vagyonát és

minden tartozását. Aki részvényt vesz, az tulajdoni hányadának megfelelően mind a követelésekből, mind a tartozásokból részesedik.²

Az egyedi értékesítésen alapuló privatizáció alapstruktúrája legtisztábban a francia privatizációban ismerhető fel. Itt az első lépés minden esetben a szakmai törzstulajdonos (*noyau dure*) kiválasztása volt. Ez a befektető vagy befektetői csoport részben arra vállalt kötelezettséget, hogy három-öt évig semmilyen körülmények között sem válik meg a tulajdonától, részben arra, hogy stratégiai kérdésekben figyel az állami szervek sugásaira. A törzsbefektetőket követik a pénzügyi befektetők, akik nagy tételben vásárolják meg az értékesítésre kerülő társaságok részvényeit, s csak ezután kerülhet sor a dolgozók bevonására, valamint a kisbefektetők részére megszervezett tőzsdei bevezetésre. A

stratégiai befektető → *pénzügyi befektető* → *alkalmazotti kedvezményes jegyzés* → *tőzsde*

modellt a magyar privatizáció is követni igyekezett. Hogy itt a közvetlen francia hatás mennyire volt meghatározó, még tisztázásra vár. Az mindenesetre tény, hogy a gyakorlatban csak néhány esetben sikerült ezt a modellt megvalósítani (például gyógyszergyárak, sörgyárak), a nagy közszolgáltatók esetében általában nem ez történik, illetve nem ez fog történni. Az eddigi tapasztalatok fényében ugyanis inkább az tűnik valószínűnek, hogy a szakmai befektetők teljes mértékben (közel 100 százalékban) a maguk kezében kívánják tartani a részvényeket, mert nincs szükségük pótlólagos külső forrásra, és nem kívánják a nyilvánosság elé tárni vállalati mérlegeiket.

A Treuhand-modell

A fenti modelltől jól elkülöníthető a volt NDK-ban megvalósuló, ún. *Treuhand-modell*. Itt az történt, hogy az állami privatizációs intézmény a gyorsítás érdekében standardizálta a folyamatot: mind a pályázatokat, mind az adásvételi szerződéseket a lehető legegyszerűbb formában fogalmazták meg. A volt NDK-ban ezt a megoldást az tette lehetővé, hogy a nyugatnémet adófizetők pénzén a Treuhand nagyjában-egészében már az értékesítés előtt eltüntette a társaságok sarát (kifizetetlen számlák, folyamatban lévő peres ügyek, környezeti károk, szavatosság stb.), így nem volt nehéz szabványosra lecsupaszított pályázatokkal és szerződésekkel operálni.

A Treuhand-modellt közvetlenül átvette két balti állam is (Észtország, Lettország), és ott ez vált a privatizáció alapmódszerévé. Ez úgy történt, hogy a Berlinből importált szakértők – pontosabban szólva egy Herr Schmidt nevű kövér, jovialis, de egyben nagy tudású, nyelveket beszélő világfi – meglehetősen nagy befolyásra tett szert mind Tallinban, mind Rigában. Érdekes összevetni a nemzetközi sajtóban (*Financial Times*, *The Economist*) megjelent észti és lett privatizációs hirdetéseket a Treuhand által két-három évvel korábban feladott hirdetésekkel: nemcsak a pályázati feltételek, de még a betűtípus esetében is feltűnő a hasonlóság.

² Egy rövid kitérő erejéig érdemes utalni arra a konfúzióra, amelyet a magyar privatizációs törvényalkotás az 1989. évi szabályozással kreált. Itt pontosan az történt, hogy a törvényalkotó összekeverte az „x darab részvény = y mennyiségű készpénz”, valamint a reprivatizáció logikájából eredő folyományokat. Így állt elő az a helyzet, hogy az 1989. évi XIII-as törvény a privatizáció során az eladói oldalon szereplő önkormányzatokat megkülönböztetett jogokkal ruházta fel a társulatulajdonos ÁVÜ-höz képest. A törvény ugyanis azt írta elő, hogy az önkormányzat kapja meg az ő tulajdonában lévő belterületi föld teljes piaci ellenértékét, míg az állam – illetve az őt képviselő ÁVÜ – nem jogosult többre, mint a részvényekért járó készpénz *minusz* a belterületi föld értéke. Az olyan esetekben, amikor a privatizáció során értékesített cég nettó piaci értéke alacsony vagy esetleg nulla volt, előfordulhatott, hogy az önkormányzatot az állam vagyonából kellett kárpótolni, míg az ÁVÜ nulla jövedelmet realizált a vagyont terhelő kötelezettségek árcsökkenő hatása miatt. Ebben az esetben tehát az az elv sérült, hogy a részvények együttesen testesítik meg a társaság minden tartozását és követelését, s amikor a részvények gazdát cserélnek, ennek hozamából a tulajdonosok egyenlő arányban kell, hogy részesüljenek. (Az 1992-től érvényes szabályozás már megszüntette ezt az anomáliát.)

Magyarországon a Treuhand-modell átvétele közvetett módon történt, s vélhetően már az indíttatás is más volt. Mind az 1992-ben indított önprivatizáció, mind az 1995-ben megkezdett egyszerűsített privatizáció rokona a Treuhand-modellnek – tudniillik annyiban, hogy szabványosított privatizációs eljárást rendel el, előre megszabott általános feltételekkel, *pro forma* szerződésszövegekkel stb. Míg módszerekben erős a hasonlóság, a mögöttes filozófia Magyarországon kétségtelenül más volt. Az ÁVÜ, illetve az ÁPV Rt. elsősorban a nagy hagyományokkal rendelkező menedzseri önállóságnak kívánt utat nyitni ezzel az eljárással.

Likvidáció

Ez a forma csak Lengyelországban emelkedett az állam által támogatott privatizációs módszerek sorába. Ilyenkor nem történik egyéb, mint hogy külső befektetői csoport – akik más szempontból persze „belső” is lehetnek – akkora részt vásárol ki magának az átalakulás előtt álló szocialista vállalatból, amelyet megszerezni és működtetni tud. Ebben az esetben a vevők nem üzletrészt vagy részvényt vásárolnak, hanem eszközöket. Ezt a folyamatot – minthogy 1990 óta törvény szabályozza – Lengyelországban többé-kevésbé az állam ellenőrzi, vagy legalábbis számon tartja. Mindez sokkal kevésbé jellemző a magyar gyakorlatra. Nálunk a felszámolásból, illetve végelszámolásból történő privatizációról az államnak egyáltalán nincs pontos képe. Durva, közelítő számításaim szerint azonban 1990 és 1994 között az ily módon értékesült vagyon könyv szerinti értéke négy milliárd dollárra tehető, ami körülbelül azonos az értékesítés során privatizált állami vagyon könyv szerinti nagyságával.

Bennfentes privatizáció

A posztoszocialista privatizáció történetében mindenütt nagy teret kapott az az elgondolás, hogy a vagyon értékesítése során a társaság alkalmazottai – menedzserek és dolgozók egyaránt – kapjanak lehetőséget a tulajdonszerzésre és/vagy általában a privatizáció folyamatának irányítására. A legerőteljesebben ez a felfogás a volt Jugoszlávia köztársaságaiban érvényesült. Az ok nyilvánvaló: ez következett az öngazdátás több évtizedes ideológiai örökségéből. Hasonlóképpen ideológiai szempontok motiválják a FÁK területén végbement átalakulást is. Mind a 15 utódállamban – tehát a balti országokban is – az alkalmazottak kváziautomatikus módon részesednek a társaságok részvényeiből.

Ez a modell távoli rokonságban van a francia modellel, hiszen az alkalmazotti tulajdonszerzésre ott is nyílik alkalom. Véleményem szerint ennek a ténynek főként hivatkozási alapként van jelentősége – az össznépi tulajdon és az öngazdátás szocialista jelszavainak ilyen módon sikerült piackonform színezetet adni. Valójában a bennfentes privatizáció orosz és francia ágának rokonsága inkább csak véletlen hasonlóságnak, semmint valódi szerves kapcsolatnak mondható. Oroszországban és a többi FÁK-tagállamban a dolgozói tulajdonlás minden híradás szerint teljességgel formális – olyannyira, hogy az esetek túlnyomó részében a dolgozók nem is kapták kézhez részvényeiket, s a vezetők engedélye nélkül nem is tudják azokat értékesíteni. Az adott körülmények között ez a módszer nem egyes tulajdonosi csoportok bevonására, hanem sokkal inkább minden más külső csoport kiszorítására szolgál. Ez a módszer teremt lehetőséget a bennfentes érdekérvényesítők szűk csoportja számára, hogy az adott cég irányítását magának kisajátítsa, és/vagy a társaság részvényeit akkor és oly módon adja el, hogy abból neki közvetlenül személyes előnye származzon.

Mint követelés a dolgozói részvényvásárlás kezdettől fogva jelen van a magyar privatizációban is, számottevő mértéket azonban csak a legutóbbi időkben, a nagy energia-közzolgáltatók privatizációjakor ért el. Korábban inkább az volt a gyakorlat, hogy a dolgozói tulajdonlást csak a kisebb és közepes méretű társaságok esetében alkalmazták, a nagyobb – országos jelentőségű – cégek privatizációját sem az ÁVÜ, sem az ÁV Rt. nem kívánta azzal „komplikálni”, hogy az alkalmazottakat is bevonja a tranzakcióba. Ez a helyzet 1995 során alapvetően változott azzal, hogy Suchman Tamás privatizációért felelős tárca nélküli miniszter regnálása alatt a szakszervezetek politikai értelemben teret nyertek, s ezt leginkább arra használták, hogy a privatizáció során kedvezményes dolgozói és menedzseri részvényjuttatási konstrukciókat találjanak ki. Ezekben a csatornákon 5-10 milliárd forintnyi részvény került ár alatt a dolgozók és az érintett vállalatvezetők tulajdonába. Bár még korai erről a módszerről végérvényes megállapításokat tenni, az eddigi tapasztalatok alapján várható, hogy a nagy közzolgáltatók körében a dolgozói és menedzseri tulajdonlás csak átmeneti epizód marad – ezek a csoportok részvényeiket kisebb haszonnal tovább fogják adni a stratégiai befektetőknek.

Tömeges privatizáció

Ennek a jellegzetesen posztoszocialista módszernek a lényegét a tulajdonosi struktúra porlasztása adja. Ez a módszer a lakosság széles köre számára időben koncentrált módon teríti ki 50, 100 vagy akár 1000 társasággá átalakított szocialista vállalat részvénytárcáját. Az elméleti gyökerek Lengyelországban keresendők. Ott még a rendszerváltás előtt vették papírra a lengyel reformközgazdák ezt a gondolatot.³ Bizonyítható tény, hogy a később kuponos privatizációként ismertté vált ún. cseh modellt a prágai közgazdák lengyel kollégáiktól vették át. Érdekes megemlíteni, hogy ez a modell az elmúlt évek során eljutott a harmadik világ országaiba is. Sikeresen Bolíviában kísérleteztek vele, de mint ötlet másutt is felmerült.

Tisztán elmélettörténeti szempontból fontos hangsúlyozni, hogy a kuponos privatizáció sehol sem bizonyult eredeti formájában működőképesnek. Az az elgondolás, hogy a lakosság tömegei közvetlenül a privatizálandó társaságokba fektessék vagyonyjegyüket, éppen azok miatt az okok miatt nem valósulhatott meg, amiért a közvetlen tőzsdei privatizáció sem működhetett:

- a lakosságnak nincsenek megbízható ismeretei az egyes cégekről;
- a rendszerváltás forgatagában kicsi az esély arra, hogy a részvények osztalékformában akkora hozadékot ígérjenek, amely versenyképes a kockázatmentes megtakarítási formákkal.

Nem véletlen tehát, hogy minden országban, ahol a tömeges privatizáció útjára léptek, megjelentek a befektetési közvetítő alapok (*privatisation investment funds*). Ezeket az alapokat éppen az a szükség hozta létre, amelyre fentebb utaltunk. A lakosság egyszerű keresi a megbízhatónak tűnő tanácsadót (közvetítőt), másrészt azt várja, hogy a közvetítés mechanizmusán keresztül a befektetés és a várható nyereség közötti áttétel felnagytírdjék. Érdemes emlékeztetni az első ilyen csehszlovák alap, a Harvard ajánlatára: ezer korona befektetésére egy éven belül tízszeres hozamot ígértek.

A kuponos privatizáció mint forma a kezdeti csehszlovák sikerek után igen gyorsan terjedt. Gyakorlatilag minden posztoszocialista ország belekezdett vagy legalábbis szóban elkötelezte magát e forma részleges vagy teljes körű alkalmazása mellett. Tudomásom szerint csak két kivétel van, Üzbegisztán, ahol a mindenható közgazdász-elnök „tudomá-

³ Lásd a lengyel eredeti után angolul több hónapos késéssel megjelent tanulmányt: Lewandowski–Szomburg [1989].

nyos alapon” szegült szembe a gondolattal, s a tömeges privatizáció semmilyen formáját nem engedélyezte. A második kivétel éppen mi vagyunk, ahol az Antall–Boross-kormányok erejéből csak a kedvezményes részvényvásárlási program elnevezésű (krp) kísérletre futotta, amely kiindulópontját tekintve semmiképpen sem mondható tömeges privatizációnak, hiszen egy-egy alkalommal csak egyetlen társaság részvényeit kínálták eladásra.⁴

Végeredményben a kuponos privatizáció Csehországon kívül sehol sem vált meghatározó jelentőségűvé. A kezdeti lelkesedés múltával kiderült, hogy az egyedi értékesítés a cégek széles köre esetében megkerülhetetlen. Csehországot kivéve mindenütt, ahol a kuponos privatizációt legalább formailag végrehajtották, voltaképp a cégek részvényeinek többsége alkalmazotti tulajdonlás útján került új tulajdonoshoz. A kuponok még leginkább az értékpapír-mivoltukban érvényesültek. Néhány kivételtől eltekintve ezek a papírok minden országban forgathatók, van tehát másodlagos piacuk, s ott némi forgalom is bonyolódik. Azt a számítógépes szimulációs modellt, amelyet a cseh privatizátorok oly nagy sikerrel működtettek, más országban még csak ki sem próbálták.

Összegzés

Az örökség–utánzás–felfedezés triaszából a posztszocialista privatizáció leginkább az örökség és a felfedezés kombinációjaként értelmezhető. Kétségtelen tény, hogy a 26 posztszocialista államalakulat leginkább saját múltjának rabjaként élte meg az 1988 óta eltelt hét esztendő. „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem csinálják szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül meglevő, adott és örökölt körülmények között. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára. S ha úgy tűnik fel, mintha azzal foglalkoznának, hogy magukat és a dolgokat forradalmilag átalakítsák, hogy valami rendkívülit teremtsenek, a forradalmi válságnak épp az ilyen korszakaiban a múlt szellemeit idézik fel és állítják aggodalmukban szolgálatukba (...) A kezdő is, amikor új nyelvet tanult meg, mindig visszafordítja az anyanyelvére, de az új nyelv szellemét csak akkor sajátította el, s csak akkor tud vele szabadon dolgozni, ha az öröklött nyelvet elfelejti s nem gondol rá többé, amikor az újat használja.” Van-e találkozó megfogalmazása a rendszerváltás és a privatizáció nyomán végbemenő változások ellentmondásainak, mint ez a híres-hírhedt Marx-tétel.⁵ Nem csupán magyar tapasztalat, valamennyi posztszocialista országra igaz, hogy a privatizáció sebessége és formái az öröklött feltételek által határozódnak meg, miként az is általános érvényű tapasztalatnak tűnik, hogy ezek a korlátok nem egyszerűen gazdasági természetűek, hanem – miként Marx fogalmaz – a fejekben lévő korlátok is.

Az utánzás szerepe – megítélésünk szerint – ehhez képest legfeljebb csak másodlagos. A kelet-európai privatizátorok külön-külön és együtt jobbára Nyugat felé tekintenek, bár volt és van is némi kapcsolattartás a keleti tömb országai között, ezek még oly erőteljesek sincsenek, mint amilyenek a KGST-együttműködés idején létrejöttek. Hogy ez így lett, annak számos kézenfekvő oka van, melyek között a legfontosabb talán az, hogy minden országban óriási a mozgás a privatizációs szervezetek élén, s emiatt az éppen hatalmon lévő vezetőknek idejük sincs arra, hogy a szomszéd országok tapasztalataival ismerkedjenek.⁶

⁴ Néhány hónappal az 1994. évi választások előtt az ÁVÜ két céget dobott piacra ezzel a módszerrel, amely hosszas viták után végül is nem volt más, mint részletfizetéssel könnyített nyilvános részvénykibocsátás. A kedvezmény olyan nagyra sikerült, hogy a befolyt árbevétel a reklámkampány költségeit sem fedezte. Az új kormány első dolga volt, hogy lefújta az egész kedvezményes részvényvásárlási programot.

⁵ Marx [1949] 225. o.

⁶ Nem túlzok, a legtöbb esetben a szervezetek vezetői kb. annyi időt töltenek hivataluk élén, ami ahhoz sem elegendő, hogy saját országuk ügyeiben kiigazodjanak.

Az örökség számottevő és az utánzás csekély súlyából már egyenesen következik, hogy a felfedezés (nevezzük inkább kísérletezésnek) minden ország privatizációs gyakorlatában tág teret kapott. E kísérletek közül csak a cseh kuponos privatizáció tekinthető eszmetörténeti értelemben eredeti és kipróbált gondolatnak – az utókor feladata lesz eldönteni, hogy a hozzáfűzött reményeket mennyire tudta beváltani. Az azonban már most kétségtelen tény, hogy ennek a privatizációs módszernek megvolt a maga elméleti alapfeltevése, ezt többen többször papírra is vetették, s az is tény, hogy ami megvalósult a modellből, az nem sokban tért el a koncepciótól. A többi országban az újítások mögül rendre hiányzik a koncepció. Legjobb esetben is csak pragmatikus alkalmazkodásról beszélhetünk. A diszkrepancia szándék és valóság között valószínűleg Oroszországban a legnagyobb. Ott a privatizációt láthatóan ezernyi kibogozhatatlan szál köti a politikai pártokhoz, a politikai rendőrséghez és bűnözéshez – ezt így nyilván senki sem akarta, legkevésbé az orosz privatizáció atyjaként emlegetett A. Csubaisz. Paradox módon éppen ez a diszkrepancia teremtheti meg az alapját egy későbbiekben bekövetkezendő visszaállamosításnak. Ennek a bekövetkezése ugyan Oroszországban sem valószínű, de nem is zárható ki teljes bizonyossággal.

Hivatkozások

- PEJOVICH, S. [1992]: A tulajdonjogok közgazdaságtana. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- LEWANDOWSKI, J.– SZOMBURG, J. [1989]: Property Reform as a Basis for Social and Economic Reform. Communist Economies, No. 3. Lengyelül: Uwłaszczenie jako fundament reformy społeczno-ekonomicznej. A varsói Transzformációs javaslatok a lengyel gazdaság számára című konferencia anyagaiból, Kézirat, Varsó, 1988. november 17–18.
- MARX, K. [1949]: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Megjelent: Marx– Engels: Válogatott Művek I. Szikra Kiadás, Budapest.

Voszka Éva

Az utánzó állam és az innovatív vállalatok találkozási pontja – az újraelosztás tradíciója

A nagyvállalati válságok kezelése Magyarországon a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján

A nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján Magyarországon – akárcsak a többi posztiszocialista országban – az ipari nagyvállalatok egyre szélesebb köre jutott a csőd szélére. E válságok kezelésének nem volt „elmélete”, ha elméleten átfogó, koherens rendszert, „hatkötetes munkákat” értünk. Az elmélet inkább a gazdaság szereplőinek többé vagy kevésbé részletesen kifejtett elgondolásaiban jelent meg, amelyek erősen pozíció- és érdekfüggőek, továbbá időben is változnak. A kérdést ezért úgy teszem fel, hogy miként vélekedett a vállalati válságkezelés módjáról 1988 és 1995 között az érintett szervezetek két legbefolyásosabb csoportja, a nagy (eredetileg állami) cégek vezetése és a kormányzat.

Ez a kérdés az *örökség–utánzás–felfedezés* fogalmi keretében gondolkozva azért lehet érdekes, mert a tervgazdaság „kemény magjáról” van szó. A nagyvállalati kör volt a gazdaságon belüli redisztribúció fő haszonélvezője, és egyben – a „kiemeltség csapdájának”¹ működésbe lépése miatt – a politikai-gazdasági átalakulás nagy vesztese is. Ha valahol, itt számíthatunk leginkább a „szocialista hagyományok” továbbélésére mind az elvekben, mind pedig a gyakorlati lépésekben.

Az alábbiakban amellet fogok érvelni, hogy a tradíciók ereje ez átalakulásnak ebben a szegmensében nagy volt. De nem egyszerűen az említett hagyományok továbbéléséről, hanem inkább a hozzájuk való visszakanyarodásról beszélhetünk. A nyolcvanas évek végén ugyanis a gazdasági szereplők jelentős csoportjai más irányba indultak el. (Sem a kormányzat, sem a nagyvállalati kör nem tekinthető egységesnek: a stratégiák eltérő típusokat körvonalaznak.) Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a kormányzat a liberális elvek importja felé tett lépéseket, a nagyvállalatok egy része pedig innovatív módon reagált a fenyegető veszélyre – noha a tradicionális elemek mindkét oldalon fennmaradtak. A kilencvenes évek első felében azonban félfordulat történt a redisztribúciós hagyományok újraélesztése felé, bár a nyilvánosan deklarált elvekben ez kevésbé jelent meg, s az alkalmazott módszerek is megújultak.

Már a tézis megfogalmazásából is érzékelhető, hogy az elemzésben nem szorítkozom kizárólag a vélekedések bemutatására, hanem a gyakorlati lépéseket is figyelembe veszem. A szocializmus tradíciói közül ugyanis biztosan szívósnak bizonyult az, hogy a nyilvánosságnak szánt programok sokszor nem alkufolyamatok végét, hanem inkább újabbak kezdetét jelentik: a deklarációk eltérnek a valóságtól. Ezért az „elvek” vizsgálata önmagában félrevezető lehet, ha átfogó képet akarunk alkotni.

Hangsúlyozni kell, hogy a most következő rövid elemzés hipotéziseket fogalmaz meg, amelyek korlátozott empirikus kutatásaimon alapulnak.² Először a kormányzat és a nagyvállalatok nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján kialakított induló pozícióit veszem sorra, majd a „félfordulatot” értelmezem.

Az állam mint a liberalizmus importőre

A politikai rendszerváltást megelőző utolsó kormány szakértői csapata³ 1987–1988-ban átfogó programcsomagot dolgozott ki – nyíltan a piacgazdaságok példájára hivatkozva –, amelynek lényege a behozatal liberalizálása, az ár- és bérszabályozási kötöttségek feloldása, a gazdaságon belüli (tehát nem a szociális) támogatások radikális csökkentése volt. Az elgyengült politika béklyójából kiszabadult „szakértő kormány” elfogadta, mi több, meg is valósította ezt a tervzetet. Megkezdte a kivonulást a (nagy)vállalatok közvetlen

¹ A kiemeltség csapdája nem más, mint hogy a vállalatok közül azok kerültek a legnagyobb bajba a nyolcvanas évek végén, amelyek korábban a leginkább kedvezményezett helyzetben voltak. Ez nem egyszerűen azt jelenti, hogy a piaci-fejlesztési-jövedelmezőségi szempontból jó helyzetben levő cégek elkényelmesedtek, alkalmazkodóképességük satnya maradt – noha természetesen ezeket a szokásos érveket is fel lehet hozni –, hanem azt, hogy korábban racionális gazdálkodást feltételezve is olyan fejlesztési és piaci stratégiát követtek, amely a változó feltételek között szükségképpen válságba sodorta őket. Ezt a jelenséget nevezhetjük a kiemeltség csapdájának. (Szalai–Voszka [1995].)

² Az empirikus alapanyag jelentős része korábbi, főként a privatizációval és az állami újraelosztással foglalkozó kutatásaimból, valamint a még lezáratlan, Szalai Erzsébettel közösen indított nagyvállalati vizsgálatból származnak (Szalai–Voszka [1995]). A vállalatokról szerzett információ bővebb, míg a kormányzat és ezen belül az ipari tárca elgondolásainak elemzése főként csak dokumentumokra épül.

³ A Medgyessy Péter miniszterelnök helyettes mellett dolgozó stáb, köztül Antal László és Surányi György.

finanszírozásából, és – ami e kör számára még nagyobb gondot jelentett – piacteremtő szerepéből is visszahúzódtott.⁴

A vállalatok helyzetén ebben az időszakban az könnyített, hogy a kormányzat két másik szerepében gyengének mutatkozott. Egyrészt az állam mint hitelező – sem a nagybankok, sem a költségvetési szervezetek képében – nem lépett fel keményen az adós vállalatokkal szemben. Másrészt tulajdonosként passzív volt, legfeljebb formálisan vagy hallgatólagosan engedélyezte a vállalatok átalakulási és privatizációs terveit,⁵ ami megnyitotta a túlélés esélyét legalábbis a cégek egy – kezdeményező, saját erejére támaszkodó – része előtt. Ez volt tulajdonképpen az utolsó kedvezmény a vállalatok számára akkor, amikor az állam másfajta támogatást már nemigen tudott vagy nem akart adni.

A kormányzat azonban a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján sem volt teljesen egységes a követendő stratégia megítélésében és érvényesítésében. 1988-ban még sok nagyvállalatnak sikerült a rubelexport-szabályozás általános – elvonó jellegű – szigorítása alól egyedi felmentést kapnia. A „spontán privatizációt” sok magas beosztású állami tisztviselő élesen támadta, és a tulajdonosi döntések központosítását követelte.⁶ Az Ipari Minisztérium pedig 1990 elején „új típusú iparpolitika” és ehhez alkalmazkodó, a nemzetközi gyakorlatban elfogadott eszköztár kialakítását tűzte ki célul, de úgy ítélte meg, hogy a piacgazdaság még túlságosan gyenge, és a piacváltásra leginkább rákényszerített vállalatok önerőből nem képesek a kihívásra választ adni. Ezért a piaci mechanizmusok erősítése mellett állami stratégiai irányításra is szükség van, amelynek egyik fontos eleme a cégek hitelképességének helyreállításával, kamatkedvezményekkel és állami támogatással segítséget nyújtó Reorientációs Alap (*IpM* [1990]). A parlamenti választások előtt azonban, miközben a liberalizáló lépések módszerükben – ha nem is a mértékükben – a korábbi két évtized reformhagyományait követték,⁷ a központosítás és újraeolsztás tradíciói nem törtek utat. Az új kormány programja pedig lényegében elődjének „iparpolitikáját” folytatta (*A Magyar Köztársaság Kormánya* [1990]).

A nagyvállalati magatartásminták alaptípusai

A nagyvállalatok fenyegetésként, „magára hagyottságként” élték meg az állam nyolcvanas évek végi visszahúzóódását termelésük és fejlesztésük finanszírozásából. A reakciók – a korábbi tevékenység jellegétől, a vevői-eladói pozícióktól, a piaci és likviditási problémák mértékétől, a szervezeti múlttól, a vállalatvezetők személyes és pozicionális adottságaitól, valamint később a differenciált állami megítéléstől függően⁸ – eltérőek voltak.

„A demokrácia megvalósításáért tisztességes munkával, minden áron saját erőnkől fennmaradni” – ezt a Gyöngyös határában fehér gyárfalra vörös betűkkel felfestett jel-

⁴ Ez megjelent a belső piac védelmének feladásában (az importversenyben), a költségvetésből finanszírozott megrendelések zsugorodásában és általában a belföldi kereslet szűkítésében, valamint a KGST „eladásában” is.

⁵ Ez az úgynevezett spontán privatizáció nem volt spontán abban az értelemben, hogy a kormányzati szervezetek tudtával ment végbe. (Formálisan is engedélyt kellett kérni minden vegyesvállalat-alapításhoz, az államigazgatási irányítás alatt álló cégeknek pedig bármilyen szervezeti-tulajdonosi lépéshez.) Kétségtelen azonban, hogy a kezdeményezők szinte kivétel nélkül maguk a gazdálkodó szervezetek voltak. (*Móra* [1991], *Voszka* [1991].)

⁶ Lásd például *Auth-Krokos* [1989], *Bokros-Tömpe* [1989].

⁷ Ez a megjegyzés arra hívja fel a figyelmet, hogy a tradíciók kérdését óvatosan kell kezelni: az elmúlt évtizedekben is többfajta magatartásminta élt egymás mellett mind az államigazgatásban, mind a gazdálkodók körében. Érdemes tehát mindvégig megkülönböztetést tenni aszerint, hogy milyen típusú örökségről van szó.

⁸ A vállalatokat differenciáló tényezőkről lásd részletesen *Szalai-Voszka* [1995].

szót, a múlt és jelen egymásba kapcsolódásának e gyöngyszemét nem minden nagyvállalat vallhatná pironkodás nélkül magáénak. Egyik csoportjuk továbbítte az elmúlt évtizedekben sok nagy szervezet számára megszokott, hagyományos magatartásmintát. Ezek a cégek, illetve vezetőik a szó eredeti értelmében véve konzervatívak: saját maguk szinte semmit sem kezdeményeztek a vállalati önállóságnak azokban az éveiben sem, amikor erre formálisan minden lehetőségük megvolt, és kritikus helyzetekben továbbra is az állami mentőöbve próbáltak kapaszkodni. Volt, ahol a menedzsment aktívan lobbyzott, másutt viszont sodródott, tehetetlenül vergődött, ölbe tett kézzel, noha szorongva várta, hogy történjen vele és a cégével valami. Később sokan nehezményezték kimaradásukat az állami mentőakciókból, és ezt egyértelműen fontosságuk elvesztésnek, perifériális helyzetük nyilvánvaló jelének tekintették.

A nagyvállalatok másik csoportja viszont inkább menekült a gyenge államtól. Kényszerűségből, sokszor sértetten, de megpróbált maga boldogulni. Ezen a körön belül az „örökség–utánczás–felfedezés” fogalmi kerete szerint kétféle magatartásminta különíthető el: az innováció és az import.

A szervezeti innovációnak a „spontán privatizáció” jellegzetes alaptípusát, a nagy cégek társaságok halmazára bomlását tekintem.⁹ Ez a külső – de nem külföldi – szakértők által javasolt,¹⁰ a nagyvállalati vezetés aktív közreműködésével megvalósított átalakulás egyszerre kínált lehetőséget a társaságalapításhoz kapcsolódó adókedvezmények megszerzésére, az adósságok legalább rövid távú kezelésére a tartozásoknak a „holdinghoz” (a korábbi vállalati központhoz) telepítésével. Ezzel lehetőség nyílt a külső tőke bevonására a tehermentessé vált, kisebb alaptőkéjű, jól körülhatárolt profilú cégekbe – miközben az egész nagyvállalat eladása reménytelennek vagy nem kívánatosnak látszott –, a költségek csökkentésére, az önállósított részlegek alkalmazkodóképességének javítására. A feszültség oldódott a nagyvállalati központ, valamint a korábban is elszakadásra törekvő gyárak között.¹¹

Ez a megoldás közvetlen kormányzati segítség nélkül, hallgatolagos jóváhagyással ígért menekvést a csődtől – és részben a közvetlen állami fennhatóság alól is. Noha a „spontán privatizációnak” e szülöttei kezdetben állami kézben maradtak – vagyis a szó szűkebb értelmében privatizációról nem beszélhetünk –, a társasági formát öltő részlegek vagyonához a kormányzat kevésbé férhetett hozzá.

Radikálisabban elszakadt az államtól a nagyvállalatok harmadik típusa, amely megpróbált a cég egészébe – nem csak kis részeibe – gyorsan külföldi tőkét bevonni. Az ilyen jellegű privatizáció import: a módszer, a tőke, továbbá a szándékok szerint a technológia és a piaci lehetőségek importja is.¹²

Az államtól való függetlenedés egyik fokozata sem jelenti azt, hogy az érintett cégek az „innovációval” vagy az „importtal” párhuzamosan, illetve helyzetük rosszabbra for-

⁹ Így a fogalom lényegesen szűkebb, mint ahogy azt Laki Mihály [1994] más összefüggésben, de szintén a „szervezeti innováció” kifejezést használva körvonalazta, beleértve a társaságalapítás és a privatizáció egészét.

¹⁰ Lásd többek között Csillag [1988] és Matolcsy [1990] vagy a Pénzügykutató Rt. szakértői tevékenységét sok nagyvállalatnál 1987 és 1990 között. Ebben az időben a külföldi tanácsadó cégek még alig nyitottak irodát Magyarországon. Külföldi szakértők jelen voltak ugyan, de tevékenységük inkább a vállalatok átvilágítására és részjavaslatok kidolgozására, nem pedig a szervezet radikális átalakítására irányult.

¹¹ Meg kell jegyezni, hogy ezeknek a jelents része nem vadonatúj, mint ahogy a részlegek felemás önállósításának előképe is megjelent már korábban vállalati gazdasági munkaközösségek, majd leányvállalatok és kis vegyes vállalatok alapításának formájában. Itt megint az „örökség” továbbvitelének jelét látjuk, mégpedig a lassú felbomlás, a szervezeti reform hagyományának folytonosságát.

¹² Ugyanakkor sokszor tradíció is, csak egy régebbi, az 1945 előtti hagyományok fonalának felvétele. A gyorsan privatizált cégek egy része (a Tungsram, a Chinoi, a Ganz Mávag utódvállalatai, majd a Telefongyár) a háború előtt is külföldi tulajdonban voltak.

dulásakor ne próbáltak volna meg központi preferenciákhoz jutni. A motivációk sorában is felbukkant a normatív – társaságalapításhoz vagy vegyes vállalat létrehozásához kapcsolt – adókedvezmények fontossága. A társaságok halmazára bomlott nagyvállalatok egy része rövidesen a csőd szélére sodródott, és a korán privatizáltak közül – a szerződésekben már eleve kikötött jelentős kedvezmények ellenére – jó néhányan óriási veszteségekkel küszködtek.¹³ Ekkor sokan állami segítségért, megkülönböztetett bánásmódot folyamodtak. A nagy vegyes vállalatok – most már belföldi szereplőként – gyorsan alkalmazkodtak a tervgazdaság tradícióihoz: a kormányzattal folytatott alkudozás élharcosai lettek. Voltak ezzel szemben olyan – magukat elég erősnek érző – nem privatizált cégek is, amelyek a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján kifejezetten elutasították a állami mentőövet, vagy legalábbis látványos akcióknak nem akartak részeseivé válni, mert tartottak az ezzel járó közvetlen beleszólástól.

A vállalati stratégiák és magatartásminták differenciáltak voltak tehát. Ráadásul a bemutatott három csoport egyike sem tiszta típus, s még inkább kevertnek látszanak, ha az időbeli változásokat is figyelembe vesszük. Ez azonban már szorosan összefügg az állami magatartás változásával.

„Félfordulat” az újraelosztás tradíciója felé

Az új kormány 1990 nyarán súlyos dilemma elé került: próbálja-e megmenteni, vagy hagyja sorsukra a válságba jutott nagyvállalatokat? Az utóbbi mellett politikai és gazdasági érvek is szóltak. Politikai érv volt – bár ezt a „nyugodt erő” koalíciója a nyilvánosság előtt nemigen hangoztatta –, hogy a szocialista nagyvállalatokat, a régi iparpolitika, a kommunista hatalom letéteményeseit szét kell verni, és meg kell mutatni, hogy az állam ki tudja vonni magát az ipari lobby hatása alól. Szűkebben vett gazdasági szempontból a költségvetési hiány és a támogatások csökkentésének általános törekvésén túl a kormányzat attól is tarthatott, hogy egy-egy cég megmentése elindítja a többi nagyvállalat követeleéseinek lavináját.

Másfelől viszont komoly érveket lehetett felhozni a megmentés mellett is: több tízezer ember munkahelyéről, sokmilliárdos termelési értékről, teljes szakmák-iparágak sorsáról volt szó, amelyeknek nemcsak a fenntartása, hanem a megszüntetése is sokba kerül. Ráadásul a bajba jutott nagyvállalatok válságkörzetekben összpontosultak. Ezeken a régiókon 1990–1991-ben tüntetések és sztrájkok hullámzottak végig.

1991 tavaszára elkészült az ipari tárca átfogó koncepciója, amely ezt az „egyrészt-másrészt” megközelítést tükrözte. Miközben a minisztérium szükségesnek tartotta a piaci szelekciót, a veszteséges cégek mielőbbi felszámolását, úgy vélte, hogy az átmenet időszakában „az állami és így a minisztérium szerepe is erőteljesebb és aktívabb kell legyen, mint a kiépült piacgazdaságban”. A regionális és ágazati válságok kezelésére programot kell készíteni, és indokolt egy struktúrafejlesztési alap, valamint egy regionális fejlesztési alap létesítése (*IpM* [1991]).

E dokumentum fogalomrendszere, a feladatok részletezettsége, az állami közreműködés tervezett mértéke eltér ugyan az 1989 előtti iparpolitikai koncepcióktól,¹⁴ és a megoldási módok is tartalmazznak néhány (importált) újdonságot. A gyakorlati lépések azon-

¹³ Ez azt jelenti, hogy sem az innovatív, sem az utánzó magatartás nem vezetett feltétlenül sikerre. Másfelől viszont a konzervatív-tehetetlen nagyvállalatok egy része átvészelte a kritikus éveket. Az egyes vállalat típusokhoz rendelt jelzők tehát nemcsak elvileg, hanem maguknak az érintetteknek a szempontjából is értékeslegések.

¹⁴ Vö. például az egyik legutolsó „békebeli” IKM-dokumentummal, az 1987. végi Ipari szerkezetátalakítási programmal.

ban egyértelműen a tradicionális irányban indultak. A kormányzat nem tudta legalább a maga számára megnyugtatóan feloldani a dilemmát. Kétkeltősége, hezitálása a széles publikum számára is nyilvánvalóvá vált.

Csak kiragadva néhány példát a korabeli sajtóból: „Az állam nem vonulhat ki a saját tulajdonából, vagyis az ipari tárca nem teheti meg, hogy operatív kérdésekkel ne foglalkozzon” – állította a kormány egyik tagja 1991 végén (Kovács [1991]). Néhány hónappal később viszont az újonnan kinevezett ipari miniszter kijelentette: „Őz nem lesz zászlóshajó az acélcsatában! ... A költségvetés nem teheti meg, hogy átvállalja a vállalati terheket.” (Szabó [1992].) A gyár azonban előleget és garanciát kapott a költségvetéstől. A kemény hang-folyamatos kormányzati segítség kettőssége ismétlődött ebben az időben Diósgyőrött és a szénbányáknál. A hagyományok erejét jelzi, hogy az első lépés több helyütt az árak és termékpályák kötelező előírása volt, ami később szervezeti integrációhoz vezetett. A preferenciák irányát pedig a helyi felzúdulások szabták meg – a szó szoros értelmében „tűzoltó” jellegűek voltak.

E szórványos (és többnyire nem túl nagy közvetlen költségvetési kiadással, sokszor inkább a terhek vállalatok közötti újraelosztásával járó) esetek fordultak azután 1992-től intézményes támogatási formákba, amelyek közül a megkülönböztetetten kezelt „piszkos 13” nagyvállalat, a bank- és adókonszolidáció, a garancialapok és a tulajdonosi intézmények kezességvállalása a legfontosabb.¹⁵ Az új, jobban szerkesztett és tetszetős formában kiadott iparpolitikai koncepció lényegében megismételte az előző változat mondani valóját, de most már határozottabban kiemelte: „Az államnak aktívabb szerepet kell vállalnia a válságmenedzselésben, a gazdálkodó szervezetek reorganizációjában” (IpM [1993]).

A támogatási formák intézményesítésének 1992-es időpontja két másik fontos intézkedéssel is összefüggött. Ekkor lépett életbe a szigorú csődtörvény – azaz ettől kezdve az állam elvileg hitelezőként is keményen lépett fel. Ekkor fogadták el az új privatizációs törvényt is, amelynek egyik leglényegesebb eleme a privatizációs döntések 1990-es központosítása után az összes tulajdonosi jog centralizálása a társasággá alakulás kötelező előírásával.¹⁶ Ez blokkolta – vagy legalábbis informális csatornába terelte – az innovatív-kezdeményező vállalati magatartásformákat, és részint lehetőséget, részint ösztönzést adott az egyedi beavatkozásoknak. Az operatív irányítás pedig, noha a „kemény kéz” jegyében próbálták gyakorolni, mind gazdasági, mind szociológiai szempontból szinte automatikusan fordult át az egyedi kedvezményezés megszokott pályájára.

Mindennek hatására sok vállalat ismét erősebben a kormányzat felé fordult – hiszen az esélyek javultak –, s ekkor érett be a konzervatív magatartásforma gyümölcse is. Voltak olyan cégek, amelyek számára az állami segítség valódi átstrukturálást, tartósnak látszó eredményeket hozott, a többségnek azonban csak vegetálásra – és az igények folyamatos újratermelődésére – volt elegendő. A kedvezmények többnyire az adósságok elengedését, átütemezését vagy részvényre váltását, továbbá állami garanciákat, esetenként piacvédelmi lépéseket jelentettek.

A preferenciáknak ez az utóbbi típusa azonban kivételesnek számít. Amiért az állami magatartásban csak „félfordulatról” és nem teljes visszakanyarodásról beszélhetünk, az főként a piacteremtő szerep elutasításának, a termékáramlás nyitottságának és ezzel a behozatal által támasztott versenynek a többé-kevésbé következetes fenntartása volt. A tradíciók tehát nem törték át teljesen az importált liberalizmus falát, de kétségtelenül beleékelődtek, átrajzolva az építmény kontúrait.

A felemás elveken és gyakorlaton, valamint a két megközelítés ellentmondásosságán az 1994-ben hivatalba lépett új szociál-liberális kormány nem változtatott, sem abban az irány-

¹⁵ Lásd erről részletesen Karsai [1993] és Voszka [1993b].

¹⁶ Lásd erről részletesen Voszka [1993a].

ban, hogy az MDF-kormány által elindított osztogatást a gazdasági liberalizmus szellemében blokkolta volna, sem pedig a másik – talán még többek által várt – irányban, hogy jelentősen kiterjesztette volna a kedvezményeket. A kormányprogramok, a pénzügyi és iparpolitikai koncepciók továbbra is az állam visszavonulását hirdették (bár több helyütt kiskapukat nyitva), de a milliárdok tovább csordogáltak a vállalatok egy csoportjának lyukas zsebébe.

A koalíciós megállapodás és ennek alapelveit szó szerint ismételve, a kormányprogram tervezete¹⁷ a gazdaságpolitika általános kérdései között kiemelte, hogy a vállalati válságok kezelésének alapvető módszere a mielőbbi privatizálás – a végképp csődbe jutott cégeket pedig fel kell számolni. A dokumentumok előirányozták az adókonszolidáció leállítását és új program kidolgozását. (Az új konszolidáció alapelve a banki döntés, de emellett költségvetési adósságátvállalás is lehetséges, ha a cég gyorsan privatizálható, továbbá „szűk körben, évente néhány esetben” egyéb állami segítségnyújtásra szintén sor kerülhet.) Az iparpolitikai rész pedig külön is említette a nagyvállalatok helyzetének áttekintését, és „a szükséges piackonform intézkedések kidolgozását” (uo.).

Ha a válságkezelés fő módja valóban csak a gyors magánkézbe adás lett volna, akkor a nagyvállalatok egymás után a felszámolás sorsára jutottak volna. A kormány működésének első másfél évében ugyanis a privatizáció mindenütt, de főként ebben a körben szinte leállt. A „szűk körű támogatások” viszont többeknek megadattak – továbbra is differenciáltan, de az évi egy-két esetet biztosan meghaladva. Még szélesebb a kör, ha nemcsak a nyílt költségvetési-tulajdonosi támogatásokat, hanem a „piackonform eszközöket” és a rejtett módszereket is figyelembe vesszük.¹⁸

Az újraelosztás sok vonása az elmúlt évtizedek modelljéhez hasonló, de több ponton módosulás érzékelhető.¹⁹ A legfontosabb különbség az, hogy a gazdaságon belüli redisztribúció sem 1992, sem 1994 után nem vált az egész gazdaságot átfogó rendszerré. A vállalkozások széles köre az államtól függetlenül, valódi piaci környezetben működik, és a cégek megmentése nem terjed ki a nagyvállalatok mindegyikére sem: a kormányzat sokukat sorsára hagyta. Ugyanakkor már 1992-től jól érzékelhető a redisztribúció politikai megfontolásokból, vállalati nyomásból és az újraelosztás immanens jellemzőiből táplálkozó tovaterjedési tendenciája. Ráadásul a stabilizáció, a szigorú monetáris politika jegyében 1995 tavaszán a behozatalra egységesen kivetett vámpótlék éppen az állami visszavonulás addig leginkább következetesen alkalmazott elemét, a piacteremtő szerep háttérbe húzódását ingatta meg, miközben a mindkét fél számára kiutat jelentő privatizáció sem halad előre.

Összefoglalva, a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján kényszerhelyzetben, tapasztalatok híján a kormányzat először a liberális eszmék és eljárások importjával próbálkozott, noha az előző évtizedek örökségének nyomaitól nem tudott megszabadulni. A nagy cégek körében a tradíció és az import mellett az innováció magatartásmintája is megjelent. A válsághelyzetek sokasodása, a gyakran megint politikai köntösben megjele-

¹⁷ A Magyar Szocialista Párt és a Szabad Demokraták Szövetsége között létrejött koalíciós megállapodás (1994) és A Magyar Köztársaság kormányának programja (1994). Végleges kormányprogram kiadására tudomásom szerint azóta sem került sor. Az 1994. júliusi dokumentum megírása után ugyanis a munkák a hároméves és hosszabb távú („modernizációs”) programok felé fordultak, de a tervezetek egyikére sem került még a jóváhagyás pecsétje.

¹⁸ Ez utóbbiak szerepének erősítését emeli ki a legújabb iparpolitikai koncepció is (*IpM* [1995]). Az alapos, tárgyyszerű elemzéseket – nemcsak távlati terveket – tartalmazó dokumentum szerint „tömeges, csoportos vállalati válságkezelésre már nem kell felkészülni”, kormányzati döntésű reorganizációra csak az acél- és alumíniumiparban van szükség. Adópreferenciákkal, speciális hitelkonstrukciókkal, a garanciarendszer szélesítésével, az exportfinanszírozás feltételeinek javításával, a nagybefektetők kiemelt kezelésével célszerű viszont ösztönözni a beruházásokat, az innovációt, a külföldi tőke betelepődését és a kivitel növelését. A forrásokat elkülönített alapok, speciális pénzintézetek biztosítják.

¹⁹ Lásd erről részletesen *Voszka* [1993b].

nő vállalati nyomás erősödése, valamint mindkét kormány törekvése a tulajdonosi és privatizációs döntések központosítására a tradicionális-újraelosztó pályák felé terelte, majd ezen tartotta az állami szervezeteket. Az innovatív stratégiák intézményes blokkolása, a támogatásszerzési esélyek javulása, illetve a konzervatív orintáció sikere az újraelosztás hagyománya felé fordított sok vállalatot is. 1996 tavaszán mind az állami, mind a vállalati magatartásminták alakulása képlekenynek látszik, e minták különbségei valószínűleg tartósan fennmaradnak.

*

Végül még egy megjegyzés az „örökség–utánzás–felfedezés” fogalmi triászáról. Azt gondolom, hogy a fogalmi keret mindhárom elemét érdemes külön megvizsgálni a tárgy, a motiváció és a tartalom szerint. A vállalati válságok kezelésének elemzésében az első szempont szerint az intézményi és szabályozási rendszer változtatását érintő elképzeléseket lehet elkülöníteni, a második szerint pedig a kényszer, a hatalmi-politikai szempontok és a „vegetatív működés” szerepét. A legnagyobb figyelmet a tradíció–import–innováció tartalmának meghatározása érdemli. Az import korántsem csak a liberális elvek átvételét jelentheti, a hagyományok között pedig felbukkanhat az 1945 előtti örökség csakúgy, mint a tervgazdaság központosító-újraelosztó tradíciója és a reformok módszereinek továbbvitele.

Hivatkozások

- AUTH HENRIK–KROKOS JÁNOS [1989]: Gyanús átalakulások. Figyelő, február 9.
- BOKROS LAJOS–TÖMPE ISTVÁN [1989]: Egy társadalom védelmében. Figyelő, szeptember 21., 28. és október 5.
- CSILLAG ISTVÁN [1988]: Társasági tulajdon, a szocialista tulajdon újraértelmezése. Megjelent: Tulajdonreform. Pénzügykutató Rt. Budapest.
- IPM [1987]: Ipari szerkezetátalakítási program.
- IPM [1990]: Reorientációs és korszerűsítési stratégia a feldolgozóiparban. Február.
- IPM [1991]: Iparpolitikai koncepció. Május.
- IPM [1993]: Iparpolitika az 1990-es évekre.
- IPM [1995]: Ipari jövőkép. Az ipar versenyképességének növelését elősegítő iparpolitikai programok. Július.
- KARSAI JUDIT [1993]: Fedőneve: reorganizáció. Közgazdasági Szemle, 9. sz.
- KOVÁCS ANDRÁS [1991]: A műszaki fejlesztés több pénzt igényelne. Interjú László Jenő közigazgatási államtitkárral. Magyar Hírlap, október 11.
- LAKI MIHÁLY [1994]: Vállalati viselkedés elhúzódo gazdasági visszaesés idején. Megjelent: Miért hagytuk, hogy így legyen? Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- A MAGYAR KÖZTÁRSASÁG KORMÁNYA [1990]: A nemzeti megújulás programja.
- A MAGYAR ... [1994]: A Magyar Szocialista Párt és a Szabad Demokraták Szövetsége között létrejött koalíciós megállapodás. Magyar Hírlap, június 27.
- A MAGYAR KÖZTÁRSASÁG ... [1994]: A Magyar Köztársaság kormányának programja (1994–1998). Tervezet, július 8.
- MATOLCSY GYÖRGY [1988]: Az állami vállalatról a társulásig, Valóság, 6. sz.
- MÓRA MÁRIA [1991]: Az állami vállalatok (ál)privatizációja. Közgazdasági Szemle, 6. sz.
- SZABÓ IVÁN [1992]: A miniszter válasza cikkünkre, Magyar Hírlap, március 5.
- SZALAI ERZSÉBET–VOSZKA ÉVA [1995]: Privatizáció és szervezetváltás: a nagyipari struktúra átalakulása a kiemelt vállalatok körében. Kézirat, november.
- VOSZKA ÉVA [1991]: Tulajdon – reform. Pénzügykutató Rt., Budapest.

VOSZKA ÉVA [1993a]: Állami társaságok – a „spontán privatizáció” és a kényszerátalakulások szülöttei. Közgazdasági Szemle, 1. sz.

VOSZKA ÉVA [1993b]: A redisztribúció újraélése. Pénzügykutató Rt., Budapest.

Csillag István

Az állam biztonságától a köz biztonságáig

A posztoszocialista átmenet (reformkorszak) összes ellentmondása egyetlen kérdésben sűrűsödött: meg lehet-e szabadulni az államtól? A pártállamtól, illetőleg az állampárttól való megszabadulásra a különböző közép-kelet-európai országok a nyugati civilizációtól különböző mintákat, példákat vehettek kölcsön, de a 17-18. századból vett analógiák egyike sem bizonyult kellően tartalmasnak. Az utánzás, az örökség, illetőleg az innováció kérdései bármennyire is termékenynek tűnnek, az államtól való megszabadulás alapkonfliktusának elemzésénél csak korlátozottan használhatók.

A gondot az okozza, hogy a gazdaság és a társadalom szinte minden pórúszában – többé-kevésbé – jelenlévő posztoszocialista állam nem irtható ki gyökeresen, a különböző túlélő állami funkciókban óhatatlanul érvényesül egyfajta, a polgári társadalmakat, a nemzetköziesített versenygazdaságot is befolyásoló, torzító folyamatosság.

A kontinuitás még az olyan egyértelműen meghaladottnak hitt túlsúlyos állami funkciók esetében is érvényesül, mint a szabályozó funkció, avagy a tulajdonosi szerep. A posztoszocialista állam versenyellenes, közhatalmi elemeket felhasználó, mindent átható mechanizmusai a szolgáltató vagy az újraelosztó tevékenységekben is tovább működnek. A gazdasági-társadalmi berendezkedés gyökeres megváltozásakor (rendszerváltozás) ezért maradhatott az államtól való szabadulás továbbra is a polgári rendbe torkolló átmenet fő kérdése. Akár a privatizáció, akár a dereguláció, akár a liberalizáció, akár az újraelosztást átszabó államháztartási reform a téma, a közös elem az örökségtől: a mindent átható posztoszocialista államtól való szabadulás.

Bármennyire (látszólag) közös érdek a (posztoszocialista) államtól való szabadulás, az érintettek a különböző állami funkcióktól eltérő mértékben és eltérő ütemben hajlandók megválni, ami sajátos kontinuitást eredményez: a félállami, korporatista viszonyok új formákban való fennmaradását. Az, hogy melyik állami funkciónál, melyik dimenzióban, milyen formában jelenik meg a korporatizmus, a posztoszocializmusból örökölt harcmódotól, a nyugati civilizáció által kínált mintáktól függ.

Az állam lebomlásának, illetőleg lebontásának 1989 és 1995 között létrejött eredményei az utánzás, az innováció vagy a megőrzés szempontjából sajátos paradoxonokba fogalmazhatók. E paradoxonok közül néhány:

1. A posztoszocialista országok többségében célul tűzték ki a világpiactól való elzárkózás mesterséges (állami) eszközeinek lebontását (liberalizáció). Anélkül, hogy az érintett kormányok felismerték és vallották volna, hogy *a piacnak* (a piaci törvényszerűségeknek, tendenciáknak) nincs *par excellence nemzeti dimenziója* – azaz nemzeti piac nem létezik –, részben törekedtek az áru- (eltérő a mértékben a pénz-) folyamatok nemzetköziesítésére, részben azonban továbbra is korlátozták azt. Sajátos gazdaságpolitikai, intézményfejlesztési „elegyek” jöttek létre. Nincsenek tiszta modellek. Még a leginkább nemzetközinek mondott cseh modellben is rendkívül erős az állami befolyás, a nemzeti korlátok fenntartása.

2. A késői szocializmus jellegzetes „harcmodorát”: az állami gyámkodás leküzdését (a szabályozó állam leváltását), a szétrobbant szocialista univerzumban felváltotta az állam fenntartását valló gazdasági ideológia. Amíg a késői szocializmusban Magyarország utolsó szocialista kormánya jellegzetesen a monetarista gazdaságfilozófia jegyében (többé-kevésbé) vállalta a liberalizáció (többé), a dereguláció és a privatizáció (kevésbé) szentháromságát, addig az újdemokrácia koalíciói neo- – avagy poszt- – keynesianus irányba szeretnének fordulni. A dereguláció utált fogalommá vált, a liberalizációval szemben a piac újrafelosztásáért küzdő gazdasági erők a mérsékelt és szelektív protekcionizmussal álltak elő, a privatizáció terén pedig az expanzióhoz szükséges vásárlóerővel nem rendelkező „nemzeti tőke” és a közalkalmazotti közszolgálati szférába, valamint a válságiparokba tömörült „szervezett munkásság” utóvédharcokat vív az állam által kiszivattyúzható vállalatok, vállalatroncsok feletti ellenőrzés megőrzéséért.

3. A változásokat kerülő, az örökséghez ragaszkodó és az átalakulásban vesztes gazdasági-társadalmi csoportok visszamenekültek az állami újraelosztás mechanizmusához. A „változások őrei” azonban minél jobban igyekeznek fenntartani saját – az állami újraelosztás segítségével megszerzett – pozícióikat, annál inkább terhelik túl és roppantják is meg az újraelosztást és az azt működtető állami mechanizmusokat. Az állam – az újraelosztás reorganizációjával – látszólag megerősödik, ugyanakkor növekedése kóros puffadtságnak bizonyul.

4. Az elsorvasztott autonómiák furcsa küzdelmet vívnak a rehabilitálásukért. A társadalmi önszerveződések: a kamarák, az egyesületek, a szövetségek természetesen elutasítják az állam gyámkodó beavatkozását tevékenységük menetébe, viszont a társadalmi elfogadtatásukért (sokszor a monopolszerepért) elfogadják, sőt igénylik az állami regulációt. A monopolképviseleti jog állami deklarálása mellett hangsúlyozottan követelik az állami újraelosztásba való becsatornázást, az államilag begyűjtött forrásokból való részesedést. Miközben a színesedő és egyre intenzívebb társadalmi mozgalmak, autonómiák visszaveszik a szocializmusban államosított szerepeiket, egyre jelentősebb terhet is jelentenek az állami újraelosztás számára. A forrásszegénység, az eszköztelenség és versenykerülő magatartás az önszerveződéseket a korporatív irány elfogadása, sőt kiterjesztése felé löki, ami a félállami mechanizmusok rendkívüli felduzzadását eredményezi (lásd kamarai rendszer, közalapítványok stb.). Ezek a *félállami* szervezetek *még félnek kilépni* a teljes önkéntesség, a képviseletekért való *verseny civil terepére*, ezért az állami kényszerítés eszközeit igénybe véve nem magukhoz engedik, hanem magukhoz kényszerítik a képviseleket. Ez a félállami szervezettömeg ugyanakkor már fél attól is, hogy teljesen beleágyazódjon az államba, mert tudja, az csak a teljes kudarcra jelentene biztosítékot.

5. Az újraélesztett területi önkormányzatok – ahelyett, hogy felváltották volna a bürokratikus központi koordinációt, a nehézkes központosított eszköz- és forrásátcsopontosítást a helyi rugalmas szervezéssel – a központiilag begyűjtött források egyre éhesebb (rászorultabb) igénybe vevőjévé váltak. A központi állami szervek sem utasítják vissza a „tömbösített bácsikkal és néikkel” folytatott országos szintű egyezkedést. Jóllehet a központi szervek elvesztették uralkodó befolyásukat a területi önkormányzatokhoz sorolt funkciók megvalósításában, akár a közoktatásra, akár a közegészségügyre gondolunk, a bérekről és egyéb feltételekről folyó alkut nem utalják a helyi önkormányzatokhoz, ami a mechanizmusváltásból szervesen következne, hanem engednek a válsághárító szerep csábításának. A területi önkormányzatok „eszköztelensége”, az állami újraelosztástól való függőségük – a lokálisan megvalósított közfunkciók keretfeltételeinek országos szintre való visszacsurgása miatt – „felelőtlenségükkel” (eladósodás, önkormányzati csőd) párosul. A puha költségvetési korlát valóban a költségvetési gazdálkodásban válik uralkodóvá, illetve azokban a szektorokban, amelyeket az állam válságkezel, reorganizál.

6. Az állami eszközök és mechanizmusok sajátos újraértelmezése miatt prekapitalista

reminiscenciák ébrednek. A legnagyobb tengeri rablókból emelkednek ki a „királynő admirálisai” ahogy valaha a Tudor uralkodóknál. A koraszülött vállalkozók (*a' la* Kornai) génjeikben hordozzák a versenykerülő, az állami mechanizmusokba (a „tervbe” – lásd Bauer) akaszkodó magatartás kódjait. A posztszocialista, nem nemzetköziesedett, azaz *nemzeti vállalkozó* az állami elosztás emlőin él. Címzettje vagy részese a reorganizációknak (lásd: a borsodi térségre szánt állami pénzek a lokális vállalkozókon „keresztül” jutnak el a címzettekhez), cinkosa vagy részese az adóelkerülő nagy és kis panamáknak; hasznélvezője vagy tettese a vagyonos állami cégek felszámolás során történő felélésének. A posztszocialista kornak „köztörvényes” vállalkozói valóban a közös törvények sajátos alakítása, alkalmazása során hozzák létre saját (későbbiekben törvényes) bázisukat. A köztörvények „pórusainak” tágassága is hozzájárul az átmenet hőseinek (lásd Harvard alapkezelő tulajdonosa, a magyar nagyvállalkozók, a lengyel külkereskedelem nagymoguljai) állammal egybeforrott sajátos szerepéhez.

7. Amíg a bevételi oldalon (költségvetés, az állami újraelosztás) a menekülés az államtól (a gyámkodástól) vált a normális gazdasági viselkedés első számú parancsává – azaz hasznává –, addig a kiadási oldalon az állam „szoknyája alá húzódás” (reorganizáció, konszolidációk, bérrendezések) tömegesen űzött szerencsejáték lett. Felcserélődik az adófizetők pénze a közpénzzel. A köznek ugyanis senki sem felelős, a „köz” még sohasem jött szembe az utcán, az adófizető azonban igen. Az újraelosztás átláthatósága ellentétes a közszféra kiterjesztésével, a közpénz elpazarlásával. Az adófizető polgár még nem vált ideáltípussá a magyar átmenetben. Az adófizető polgár helyén egyelőre a közérdekeket védő, közpénzből részesedni óhajtó cselédek ülnek.

Az AULA Kiadó gondozásában megjelent

KAPITÁNY ZSUZSA
FOGYASZTÓI MAGATARTÁS
AZ AUTÓPIACON

című könyve

Fűzve 162 oldal, ára 560 forint

Kapható
a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó boltjaiban
és a BKE Student könyvesboltjában.

Megrendelhető az AULA Kiadó címén:

1053 Budapest, Veres Pálné utca 36.

Telefax: 217-2714